

Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період

У статті проаналізовано причини переслідування товариств «Просвіти» на Волині польською владою у міжвоєнний період. Охарактеризовано політичну ситуацію, що склалася на землях Західної України після завершення Першої світової війни, особливості утвердження на цих територіях польської влади та її національну політику. Висвітлено нереалізовані можливості «Просвіт» на Волині та з'ясовано стосунки між національно-культурною організацією українців і польською державною адміністрацією в період воеводства Генріха Юзевського.

Ключові слова: Волинь, товариство «Просвіта», українське шкільництво, культура, польська влада, Друга Річ Посполита, національна політика, репресії, міжвоєнні десятиліття.

Strelchuk L. Persecution of the Enlightenment by the Polish authorities in Volyn in the interwar period.

The article analyzes the reasons for persecution of the "Enlightenment" societies in Volyn by the Polish authorities during the interwar period. The political situation on the lands of Western Ukraine after the end of the First World War, the peculiarities of the consolidation of the Polish authorities on this territory and its national policy was characterized. Illuminated unrealized opportunities of "Prosvit" in Volyn and clarified the relationship between the national-cultural organization of Ukrainians and the Polish state administration during the period of the Voivodeship of Henry Yuzevsky.

Key words: Volyn, Prosvita Society, Ukrainian Schooling, Culture, Polish Government, Second Polish Commonwealth, national policy, repression, interwar decades.

Постановка наукової проблеми та її значення. Роль товариства «Просвіта» у міжвоєнний період в житті українців, які потрапили у склад Другої Речі Посполитої, важко переоцінити. Адже, саме ця національна організація гуртувала навколо себе найбільш свідому частину українського суспільства і відіграла провідну роль в репрезентації та розвитку української мови, культури, освіти, пропагуючи українську національну ідею. Будучи заснованою у Галичині в 1868 році, «Просвіта» досить швидко завойовує прихильність і на Волині, ставши після Першої світової війни найпопулярнішою і наймасовішою організацією цього краю.

Тому не дивно, що польська влада вороже поставилася до «Просвіти», вбачаючи у ній загрозу державницьким інтересам Другої Речі Посполитої, яка намагалася, за всяку ціну, полонізувати західноукраїнські землі, що увійшли до її складу. То ж, просвітянський рух, який швидко набував популярності і ставав усе масовішим, викликав занепокоєння, а згодом і переслідування з боку польської влади.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Історію «Просвіти» від її становлення, діяльності і до переслідування з боку польської влади в Галичині та на Волині вивчали сучасні українські історики, присвятивши цій темі низку монографій та наукових статей. Найперше у цьому списку слід виділити М. Фліпович та М. Кучерепу, які досліджували діяльність «Просвіти» на Волині у міжвоєнний період, та політику Другої речі Посполитої щодо національно-культурної організації українців. Важливе місце у вивченні задекларованої проблеми посідають праці І. Зуляка, який у низці статей та монографії «Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)», окрім численних аспектів діяльності «Просвіти» аналізує і переслідування просвітнього руху польською владою. У статтях Р. Давидюк, Ю. Крамара, Ю. Сороки, Л. Понедельник розглядається діяльність товариства «Просвіта» на Волині у досліджуваній період, вивчається політика польської влади щодо просвітянського руху.

Метою запропонованої статті є комплексний аналіз причин переслідування польською владою «Просвіти» на Волині, та наслідків цієї політики. У відповідності до мети авторкою ставляться наступні завдання: з'ясування методів та форм, за допомогою яких польська влада чинила перешкоди для діяльності «Просвіти» на Волині, аналіз репресивних заходів влади щодо просвітян у період воеводства Г. Юзевського, дослідження польської державної риторики в аргументації ліквідації «Просвіти».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, до Першої світової війни Волинь входила до складу Російської імперії, як і більшість українських земель. Політична ситуація на момент завершення Першої світової війни склалася так, що з 1918 року, Волинь постає в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Другої Речі Посполитої. Фактично, боротьба за Волинь розпочалася 1918 року з нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку, яка цю боротьбу прогнала, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [2, 452], яка усі свої зусилля спрямувала на зміцнення контролю над українськими територіями, намагаючись перетворити Польщу на моноетнічну державу шляхом запровадження полонізації, колонізації краю, руйнування українських церков та ув'язнення патріотично налаштованих українців у спеціально створеному концентраційному таборі Береза Картузька.

У 1921 році на території Західної Волині польською владою було утворене Волинське воеводство. Розгортання діяльності українських громадсько-культурних організацій і товариств, у тому числі, «Просвіти», на території Західної Волині розпочалося на початку 1920-х років, коли остаточно вирішилося питання державної приналежності західноволинських земель. Останні, на підставі умов Ризького мирного договору 1921 року, відійшли до Польщі. Переважну більшість мешканців новоствореного Волинського воеводства, за даними перепису 1921 року, становили українці.

На початку 1920-х років «Просвіти» в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обережністю, на відміну від Галичини. У повітах Волинського воеводства засновувалися самостійні просвітянські товариства з окремими статутами. Відповідні осередки діяли у Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі [7, 28].

Волинським товариством «Просвіта» проводилася значна робота зі створення на території воеводства українських драматичних, хорових і музичних колективів, відродження традицій української народної хореографії та театру. Майже кожна третя філія «Просвіти» мала свій власний хор. Головним завданням просвітянських хорових колективів була пропаганда крапчих зразків

народної, професійної та духовної музики [9, 113 – 121].

Одним з найважливіших напрямків діяльності «Просвіти» став розвиток україномовного шкільництва на Волині. Так, наприклад, на території Волинського воєводства, станом на 1922 рік існувало 442 школи з українською мовою навчання. Сигналом до активної полонізації українських земель стали два закони, схвалені польською владою у 1924 році. Перший – обмежував використання української мови в урядових установах, судах, а другий – реформував систему освіти, в результаті якої більшість шкіл Західної України стали двомовними, так званими утравквістичними, в яких переважала польська мова. Ця реформа, по-суті, знищила українське шкільництво. Так, якщо у 1925 році на Волині існувало 500 українських шкіл [7, 32], то уже станом на 1927-1928 навчальний рік на території Волинського воєводства залишилось лише п'ять шкіл, де навчання проводилось українською мовою [5, 59].

Півстолітній досвід діяльності товариства «Просвіта» у сусідній Галичині запозичувався Волиню. Отож, не дивно, що саме галицька «Просвіта» намагалася поширити свою діяльність на усю територію Другої Речі Посполитої, насамперед у тих воєводствах, де проживали українці. У зв'язку з цим просвітяни Галичини пропонували або внести зміни у статут товариства, або прийняти новий його варіант, в якому акцентувалася б увага на тому, що «...тереном діяльності є ціла держава Польська» [3, 30]. Польська ж влада, з огляду на власні інтереси, заборонила поширювати діяльність товариства не лише на Польщу, але й на Волинь, де «Просвіта» не мала централізованої структури.

Тож перед волинськими просвітянами постала нагальна потреба утворити єдиний центр «Волинської Просвіти». З цією метою на ініціативу ради Луцької «Просвіти» був скликаний 15 лютого 1921 року перший з'їзд представників повітових товариств. Його делегати заслухали доповіді «Українська школа на Волині», «Позашкільна освіта», «Дошкільне виховання», «Організація Просвіти на Волині», з якими виступили І. Власовський, Р. Шкляр, В. Федоренко, А. Пащук. Після дебатов з'їзд прийняв ухвалу про утворення «Об'єднання культурно-просвітних організацій Волині» і схвалив його Статут. Але воєводське управління цей Статут не зареєструвало [7, 29].

У липні 1922 року в Луцьку відбувся Другий з'їзд представників повітових товариств «Просвіта», який засудив антиукраїнську політику польської влади. Доповіді, виголошені учасниками зібрання, викривали страшну картину реального стану шкільництва та культури українців Волині. Делегати висловили протест шкільному кураторіуму (управлінню освіти) і шкільним інспекторам, а також домагалися відкриття українських державних шкіл з вчителями українцями. Одночасно з'їзд прийняв ухвалу про необхідність відкриття українських книгарень, друкованого пресового органу «Просвіт», стаціонарного українського театру на Волині [11, 105].

Окрім того, на Другому з'їзді, було схвалено резолюцію про утворення централі «Волинської просвіти», обговорено її Статут. Виконання рішень з'їзду було доручено президії луцької «Просвіти». Однак, цього разу воєводське управління відмовилося реєструвати прийнятий з'їздом Статут «Волинської Просвіти». Це рішення воєводських властей 3 травня 1925 року підтвердило МВС Польщі.

А між тим, в першій половині 20-х років ХХ століття товариство «Просвіта» стало одним з головних осередків національного життя місцевих українців. Своє завдання воно вбачало у розповсюдженні освіти й піднесенні національної самосвідомості українського населення Волині. Досить швидко просвітянство набуває все більшої популярності і перетворилося на масове явище. Кожне товариство започаткувало велику кількість філій у містах, а також у маленьких містечках і селах воєводства. Найбільшим періодом розквіту та розгалуженої діяльності товариства «Просвіта» у Волинському воєводстві стали 1928–1929 роки. На ту пору на терені воєводства налічувалося загалом 640 організаційних осередків товариства, які об'єднували 16 700 членів [5, 59].

Як зазначає І. Зуляк, товариство «Просвіта» вважалось неофіційним міністерством освіти і культури у Західній Україні, формуючи національну свідомість українства, виховуючи його в національному і державницькому дусі. «Просвіта» стала символом національного об'єднання, осередком, який гуртував творчі сили нації, виступав основою віри у краще майбутнє. Її заслуги були значними, оскільки товариство виконувало соціально значиму функцію [4, 116].

На думку М. Кучерепа, важливе історичне значення мав Третій з'їзд «Волинських Просвіт», скликаний 26 вересня 1926 року у Рівному. На з'їзд прибуло близько 270 делегатів з усієї Волині. Роботою просвітянського форуму керувала президія у складі сенаторів Олександра Карпінського і Михайла Черкавського, послів Бориса Козубського і Сергія Козицького, доктора Арсенія Річинського. В роботі з'їзду брали участь послі Максим Чучмай, Максим Хруцький, а також голова Українського педагогічного товариства Омелян Терлецький, редактор часопису «Новий Час» Дмитро Паліїв.

представники «Просвіти» і Верховної пластової команди зі Львова, керівник «Рідної хати» сенатор Іван Пастернак з Холма, які виголосили від імені репрезентованих організацій вітальні промови. На з'їзді знову піднімалося питання про організаційне об'єднання товариств. Однак, були прийняті ухвала про припинення дій щодо створення окремої «Волинської Просвіти» та звернення до Головної ради «Просвіти» у Львові здійснювати керівництво [7, 29 – 30].

Восени 1927 року мав відбутися у Рівному IV з'їзд повітових «Просвіт» Волині, але через заборону властей на його проведення він не відбувся. Таким чином, зусилля, спрямовані на утворення «Волинської Просвіти» зазнали невдачі. На Волині й надалі існували лише окремі повітові «Просвіти», які не мали, як це було в Галичині, об'єднуючого центру. Правда, у 1927 році воєводське управління розробило типовий «Примірний статут Волинської „Просвіти“». Проте, діячі українського культурно-освітнього руху відмовились його приймати.

Фактично, з перших днів існування «Просвіт» на Волині, польська адміністрація неприхильно ставилася до їх діяльності. Найрізноманітнішими заборонами і репресіями вона стримувала розвиток українських культурно-просвітницьких організацій, відмовляючись реєструвати філії, закриваючи школи та бібліотеки, забороняючи вистави, виступи українських хорів. Однак, попри усі заборони, до кінця 1927 року «Просвіти» покрили густою мережею власних філій майже все Волинське воєводство. Лише Луцька «Просвіта» у 1928 році мала більше сотні своїх філій у селах і містечках повіту, в яких нараховувалось майже три тисячі членів [11, 101].

Польська влада систематично знищувала читальні «Просвіти», національні школи, усувала священників українців із парафій, забороняла виступи українських хорів та театральні вистави. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше приводом «політичної неблагоннадійності» польською владою було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Але, особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського [8, 15].

Новий воєвода сформулював своє бачення «волинської політики», суть якої зводилася до того, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Польщею. Даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками. Проте, на переконання Г. Юзевського, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Другої Речі Посполитої, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив [10, 151 - 155]. Саме тому, важливе місце у «волинській програмі» нового воєводи, займала проблема ізоляції Волині від політичних та ідеологічних впливів Східної Галичини. Передбачалось ліквідувати на терені воєводства політичні і громадсько-культурні організації, осередки яких перебували поза межами Волині.

Вважаючи «Просвіти» політичною експозитурою українського націоналізму Галичини, Г. Юзевський повів з ними нещадну боротьбу. Лише у 1928 році було ліквідовано 318 осередків товариства [1, 29]. В цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у рівненському, ковельському і дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 30-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині.

У вересні 1931 року Г. Юзевський випрацював документ, котрий представив міністру внутрішніх справ Другої Речі Посполитої. В ньому, зокрема, містилися конкретні пропозиції щодо тактики поступового відмежування північно-східних земель від галицьких воєводств. «Нинішня політична ситуація на Волині, – зазначав Г. Юзевський, – з огляду на сусідство зі Східною Малою Польщею зобов'язує до здійснення певних кроків, які б, з одного боку, запобігли поширенню терористичних виступів, а з другого – підкреслили б політичну окремішність Волині». На думку волинського воєводи, ізоляція Волині від Східної Галичини зробила б неможливою будь-яку пропагандистську діяльність галицьких політиків на терені воєводства, доставку партійної літератури, приїзди кур'єрів й одночасно спричинила б розрив організаційних зв'язків місцевих партійних осередків із львівськими центральними органами [5, 60 - 61].

Волинський воєвода Г. Юзевський відповідно до своєї «волинської програми» намагався розірвати історично складені тісні зв'язки між західними українцями, перетворити волинян на лояльних громадян Другої Речі Посполитої. Політика Г. Юзевського створювала штучний мур між Волиню і Галичиною, але не могла знищити природного зв'язку двох частин українського народу [6, 23]. Після ліквідації українських організацій з галицьким родоводом, волинський воєвода розпочав створювати нові організації, що будувалися і діяли на засадах лояльності до Речі Посполитої, на принципах

співпраці з поляками. Державна адміністрація сприяла створенню на Волині низки пропольських культурно-освітніх організацій: «Основа» у Ковелі, «Рідна хата» у Луцьку, «Світло» у Дубно, «Літературно-мистецьке товариство» у Рівному [6, 24]. Діяли новостворені організації під пильним наглядом польської поліції.

Слід визнати, що Г. Юзевський знайшов підтримку у певних колах українців, зокрема серед колишніх петлюрівців, і інших діячів, які стояли на поміркованих позиціях. Саме ці українські діячі з ініціативи волинського воєводи у 1931 році створили Волинське українське об'єднання, яке офіційно заявило про свою лояльність до польської держави і виявило готовність до співпраці з польською адміністрацією. Утворена з ініціативи польських властей, нова організація повинна була сприяти насамперед поширенню ідей польсько-українського співжиття і співпраці, а її осередки – «Просвітянські хати» і «Народні хори» мали замінити «Просвіти». Незважаючи на лояльність ВУО до польської влади, багато первинних осередків продовжували вести свою національну роботу, хоч колишніх «Просвіт» їм так і не вдалося повністю замінити [7, 33].

То ж, національна громадська організація українців «Просвіта», попри усі заборони її діяльності, справила значний вплив на національну свідомість волинян, їх освітній та культурний рівень і стала тією підвалиною, на яку опиралася українська національна ідея у міжвоєнний період. Саме через жорстку асиміляційну політику, яку поводи́ла польська влада, дискримінацію українців, «Просвіта» стала консолідуючим чинником для українців Волині у міжвоєнний період.

Можна погодитися із думкою І. Зуляка про те, що переслідування просвітнього руху в Західній Україні було викликане тим, що польська влада була далека від розуміння національних інтересів українців. Протистояти негативним тенденціям влади було досить складно. Однак, «Просвіта» зуміла забезпечити важливий внесок у становлення національної свідомості західних українців [4, 115].

Висновки. Таким чином, можемо підсумовувати, що колонізаційна, асиміляторська, антиукраїнська політика польської влади щодо українського населення Другої Речі Посполитої, зокрема Волині, поглибила гостроту українсько-польських взаємин. Не додала авторитету польській владі і здійснювана нею у 30-х роках ХХ століття політика пацифікації, яка загострила міжнаціональну ворожнечу між корінним етносом – українцями, і державницькою нацією – поляками. Політика пацифікації для українського населення Волині та Галичини принесла масові арешти, розправи з мирним населенням, закриття українських шкіл, православних церков, заборону діяльності українських громадсько-культурних установ та організацій, серед яких була і «Просвіта» [12, 147]. Фактично повне припинення діяльності товариства «Просвіта» на теренах Волинського воєводства на початку 1930-х років мало негативний вплив на національно-культурне життя українського населення краю та спричинило загострення українсько-польських міжнаціональних взаємин.

Ліквідація «Просвіт» Волині була спричинена кількома чинниками: по-перше політичним становищем західноукраїнських земель, по-друге, дискримінаційною політикою урядів Другої Речі Посполитої щодо українців загалом та «Просвіти», зокрема, по-третє, українсько-польськими політичними стосунками у цей період, по-четверте, браком єдності українських політичних сил і громадських організацій (взаємна недовіра, регіоналізм призводили до розпорошення і розколу сил).

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області. Ф. 46., оп. 9 а, спр. 1076.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л.О. зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
3. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волиню у міжвоєнний період [Текст] / І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвєць, Л. Алексієвєць, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль : [ТНПУ], 2013. – Вип. 1 : у 2 ч., ч. 1. – С. 30 – 32.
4. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) : монографія / І. С. Зуляк. – Тернопіль : Воля, 2005. – 946 с.
5. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928 – 1933 рр.) / Ю. Крамар // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки» – № 3(328). – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 58 – 63.
6. Кучерера М. ВУО: Волинське українське об'єднання (1931 – 1939 рр.) / М. Кучерера, Р. Давидюк; відпов. ред. А. Якубюк. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 419 с.
7. Кучерера М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918 – 1939 рр.) / М. Кучерера // Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки» - № 3(328). – Луцьк: Вежа, 2016. – С. 27 – 35.

8. Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій / Л. Стрільчук // Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої темі прометеїзму «Видатні постаті прометеїзму. Геррик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження)». Сьома щорічна сесія на тему прометеїзму. м. Луцьк, 26-27 жовтня 2017 р. – Луцьк, 2017. – С.15.
9. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія / М. Б. Філіпович. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.
10. Юзевський Г. Замість щоденника / Генрик Юзевський; пер.Ю.Васейко, за аг.ред. М. Кучерепи. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. –168 с.
11. Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64.
12. Strilchuk Liudmyla. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations / L. Strilchuk // Codrul Cosminului, Vol. XXIV, No. 1, July 2018, - P. 145-165.